

מניין יהודים – מארק שאגאל

תקציר

מארק שאגאל (משה סגל, 1887-1985), נולד ב"שטעטל" היהודית בעיירה ליוזנה הסמוכה לעיר המחוז ויטבסק – רוסיה הלבנה אז. כבן למשפחה יהודית חסידית מצא, למרבה הפלא, את דרכו אל עולם הציור, כשהוא מבלה את רוב ימיו בבירת האוונגרד – פריס. היקף נושאו רחב ונע מחיי היום-יום בעיירה היהודית, דרך הכפר הנכרי, חיי האנשים ונושאים כלליים כמהפכה הבולשביקית, בעלי חיים, דמויות יהודיות ועד נושא האהבה על זוויותיו השונות.

שאגאל זכה למוניטין של אמן בין-לאומי, אולם בלי עולמו הציורי העוסק ביהדות לא היה זוכה לתהילה זו.

מאמר זה מבקש להציג "מניין" – עשר דמויות יהודיות אופייניות ב"שטעטל", ובאותה עת ייחודיות וכל דמות שונה מרעותה, גם אם לעתים דומות הן במאפייניהן החיצוניים. באמצעות גלריה זו מתעד האמן את קורות היהודים וגורלם, כשהוא פרש ב"שפה השאגאלית" המופקת מסמך מקורי, רווי דמיון, המצאה ומהפכות סגנונית. במניין אנושי-יהודי, ארכיטיפי, סימבולי ואף טרנסצנדנטי זה, מפנה הוא גב לסטיגמות ולסטראוטיפים פופולריים בתיאור יהודים באמנות.

מילות מפתח: מארק שאגאל; מניין יהודים; ארכיטיפי; סימבולי; ויטבסק; "שטעטל"; קוביזם; סוריאליזם; אקספרסיוניזם; פוביזם.

מבוא

מארק שאגאל (1887-1985) (במקור – משה סגל), הוא גדול הציירים היהודיים בעידן המודרני והבולט מביניהם. באמנותו יצר שאגאל עולם קסום של מציאות ופנטזיה. הוא אינו רק אמן פולקלוריסטי המתאר את התרבות וההווי היהודיים; ציוריו משקפים את החיים, האופי, ההיסטוריה וייחודיות הגורל והקיום היהודי במזרח אירופה. יצירותיו רוויות רעיונות רעננים מלאי הומור, מסתורין ונוסטלגיה, משיקות לעל-טבעי ואף נוגעות בו. בציוריו הוא משלב מספר סגנונות וביניהם ריאליזם, אקספרסיוניזם, פוביזם, מופשט, קוביזם וסוריאליזם, היוצרים תמהיל מודרני, מפתיע ומקורי. אוצר ציורי זה הוא פרי דמיונו הפורה נטול הגבולות והמוסכמות, שיצר שפה ויזואלית ייחודית לו מבחינת חלל,¹ זמן וצבע, אשר יש לו משמעות

* נילי לאופרט, עורכת המאמר, תרגמה לעברית את הציטוטים המופיעים להלן.

סימבולית אוניברסלית ואישית חשובה במכלול יצירתו. רוב דמויות היהודים שהוא "מתעד" מזהות באמצעות אביזר או סממן יהודי טיפוסי, כגון תווי-פנים, זקן ופאות, טלית ותפילין, טלית קטן או ספר תורה. גדולתו של שאגאל מתבטאת בין השאר בהימנעותו מקטגוריזציה, הכללה פשטנית או סטיגמה. גלריית הדמויות היהודיות שהוא מצייר מגוונת וקשורה בקבוצה אתנית. זו אינה סטראוטיפית אלא אינדיווידואלית וארכיטיפית בעת ובעונה אחת.

מקובל לתאר יהודים מתפללים, רוקדים, חוגגים, ומבעד למנסרה אנטישמית – אף פלווים בריבית. שכיח פחות לתרגם לצבעים וצורות את הגורל היהודי המלווה את העם מקדמת דנא. מארק שאגאל תיאר קשת ענפה של דמויות שחיו ב"שטעטל" היהודית. הוא עסק לא רק ב"צילום" הדמות, המראה, האישיות או האופי, אלא חדר לגורל האיש של כל אחד ואחת. אמנותו הספוגה בהיכרות אינטימית עם עמו על תרבותו, מנהגיו ואורחות-חיי הניבה תיאור עשיר של טיפוסים, המספק מארג אנושי מרתק והמציג את החיים היהודיים על עושרם ומצוקתם קבל עם. הוא משקף את הרוח האנושית היהודית והאוניברסלית הנוגעת בכל אדם, בכל מקום ובכל זמן.²

מטרתו של מאמר זה היא להציג "מניין" – עשר דמויות יהודיות שונות מה"שטעטל", על משלח ידן המגוון, אופן התמודדותן עם מועקות היום-יום והמצוקות הקיומיות, שנכפו עליהן עקב המציאות ההיסטורית-פוליטית. מניין דמויות זה תואר במכחולו של שאגאל שפרש לפנינו, באמצעות עשרה ציורים שונים, פסיפס תיעודי ואמנותי מקורי. פסיפס זה יגלה לעיני המתבונן, בצבעים ססגוניים ותוססים, נוף יהודי אנושי-סימבולי, ארכיטיפי, ולעתים טרנסצנדנטלי, ספוג במהפכנות סגנונית מודרנית.

לציור **מעל ויטבסק**³ (*Over Vitebsk – 1914*), יש מספר גרסאות, ובכולן מופיעה דמותו של הרוכל היהודי – ה"לופטמענטש" – "איש האוויר" – הנוהג לנדוד מעיר לעיר למכור את מרכולתו לפרנסתו, כדמות מרחפת מעל בתי הכפר המושלג. עיסוק זה רווח בין היהודים ב"שטעטל" כאחד מהמקצועות שהורשו לעסוק בהם. בהקשר זה זכורה דמותו של הרוכל היהודי מתוך סיפורו של ש"י עגנון "האדונית והרוכל", אשר מגולמות בה מציאות ואלגוריה כאחת. היהודי בציור הוא בעל זקן, כובע ומעיל אופייני ארוך. הוא נושא על גבו חבילה חומה – ה"פעקלע" –

1. "מירה פרידמן מצביעה על איקונות רוסיות כמקור השראה לתכונות העיצוביות והציוריות של שאגאל ובמיוחד לשימוש בצבע: 'גם מוצא שורשי צבעיו זוהרים הוא מהמסורת האמנותית הצבעונית הרוסית'. גם אם הצבעים ששאגאל השתמש בהם בליטוגרפיה *התרנגול האדום* 1952, הם פשוטים, הרי הם זוהרים ועזים. פרידמן אמרה ש'שמחת הצבע... מזכירה איקונות אלו'." – ראו A. Geiger, 'Marc Chagall, Le Coq Rouge', M. Schlitt et al., *Elusive Imprints: Translating the Unseen in the Twentieth Century*, Carlisle, Pennsylvania 2010, p. 22.
2. "היהודים השאגאליים הם סימבוליים, דמויות טרנסצנדנטליות משום שהן גם אירוניות ומודרניות, מעוותות בשל ניגוד חד – כל אחת היא שילוב של צורות מעוגלות ומשוננות, קווים מחודדים, צורות גאומטריות – ומוגדרות באמצעות צבע ססגוני המעניק לכל ציור את הגוון המיוחד שלו." – ראו J. Wulfschlagel, *Chagall: A Biography*, New York 2008, p. 188.
3. "...אנשים נטולי עבודה יצרנית וחיים 'על אוויר' כמו 'באוויר', ללא קרקע תחת רגליהם, שלא כאומה נורמלית המושרשת באדמתה. דימוי זה של ביקורת עצמית של קיום הגלות היהודית, שירת את הציונים ואת הסוציאליסטים היהודים כאחת, שרצו לשנות את היחס של האנשים לאדמה או לעבודה יצרנית, ואת מבנה המעמדות של היהודים. שאגאל קיבל זאת כעובדה, וכפופוליסט הדגיש את היופי והעוצמה בקיום יהודי זה... דמות זאת כוללת את הדימוי הנוצרי האנטישמי של היהודי הנווד או הנצחי... קרוב לוודאי שדימוי זה מושפע מגירושם של מיליון יהודים 'בתוך' 24 שעות' מאזורי הגבול בתקופת מלחמת העולם הראשונה, שרבים מהם הציפו את ויטבסק בשנים 1914-1915." – ראו B. Harshav, *Marc Chagall and His Times*, Stanford 2004, p. 61.

המכילה, קרוב לוודאי, דברי סדקית ומסמלת את הדלות וצרות הצרות והקשיים האישיים והכלליים של היהודי בגולה. החבילה כה מרכזית בחיי היהודי, עד כי הפכה לחלק מגופו – מעין גבנון בל יינתק. זו מכבידה עליו וגורמת להטיית גופו ולהסתיעותו במקל הליכה. המציאות שהוא מנסה לנטוש אומרת רדיפות, אפליה, קור פיזי חד ודוקר, הנובע מהשלג הנערס והמכסה את גגות בתי הכפר והגדרות החדות והדוקרניות אף הן. את היהודי אופפת תחושת זרות וניכור המשודרת מתוך "עיני הכנסייה" האקספרסיביות – החלונות – הצופות בו בעוונות.

Over Vitebsk, oil on cardboard (28 x 36.5 in), Toronto, Ayala and Sam Zacks Collection 1914.

היהודי, שדימויו השלילי כ"לופטמענטש" נולד בספרות האידיש אצל מנדלי מוכר ספרים ושלוש עליכם – מסמל את הניתוק, התלישות, היעדר המולדת והשורשים, אך גם את הכוח – ריחופו הרוחני. בריחופו זה מעל המציאות הדוחה והדוחקת מפנה היהודי את גבו לכנסייה ולבניינה הרשמיים של העיר ומצליח להתעלות מעל הגגות, הצריחים ומועקות החיים, להגביה עוף ולהתרחק מהן. בריכוז וברצינות הניבטים מפניו הוא שם פעמיו אל אוויר הרקיע הפיוטי. כאן מדגים שאגאל את העצמה הפנימית של היהודי ויכולתו לשרוד בכל מצב ותנאי.

בציור **מוכר העיתונים** (*The Newspaper Vendor – 1914*), השמים אדומים כצבע דם ולהבות אש, כצבע גחלים לוחשות בטרם תכבינה ותהפוכנה לאפר; הבתים סביב בדומה לכביש, שחורים כפיח והרקע הכהה סימן הוא לבאות ולעתיד ויטבסק. ראוי לציין, כי מוכר העיתונים נמצא באותו מקום ברחוב, אשר בו צויר ה"לופטמענטש" בציור **מעל ויטבסק**. הלבן השליט בציור הקודם והשחור השליט בציור זה מראים על מצב זהה קשה מנשוא, אשר בו נתונים היהודים

ב-1914 בזמן שפורצת מלחמת העולם הראשונה. עצב מאפיל על העיר הריקה, אשר בה מהלך מוכר העיתונים.

The Newspaper Vendor, oil on canvas (98 x 78.5 cm), Paris, Musée National d'Art Moderne, Centre Georges Pompidou 1914.

דמותו המעוצבת בסגנון ראליסטי, מזוקנת וחרושת קמטים; הבעתו מלאת תוגה וסבל וכתמי הירוק על בגדו – מראים על חולי, ונדמה כי הוא על סף בכי. שאגאל עצמו התייחס לצבע הירוק: "הייתי תחת הרושם שהאיש הזקן היה ירוק, וייתכן כי צללית מלבי נפלה עליו".⁴

תכולת התיק התלוי על כתפיו כוללת עיתונים יומיים המדווחים על ההתרחשויות העדכניות הזורעות דיכאון. אווירה זו מתעצמת בסיוע העיוות הצבעוני האקספרסיוניסטי המדגיש את תלאות העתים, ובעזרת העיתונים הגאומטריים המעוצבים בסגנון קוביסטי הדנים בשבר ההיסטורי. העיתונים הבהירים עם הכיתוב החסר של שמותיהם באידיש ובלועזית: "להבה קטנה", "מומענט" ו"גאזט" מונחים בתיק בצורה המעוררת אסוציאציה למצבות בבית קברות המטות לנפול העתיד האורב מעבר לפינה. הכיתוב הקטוע בחלקו, השבור או הנעדר כליל מרמז על השלכות

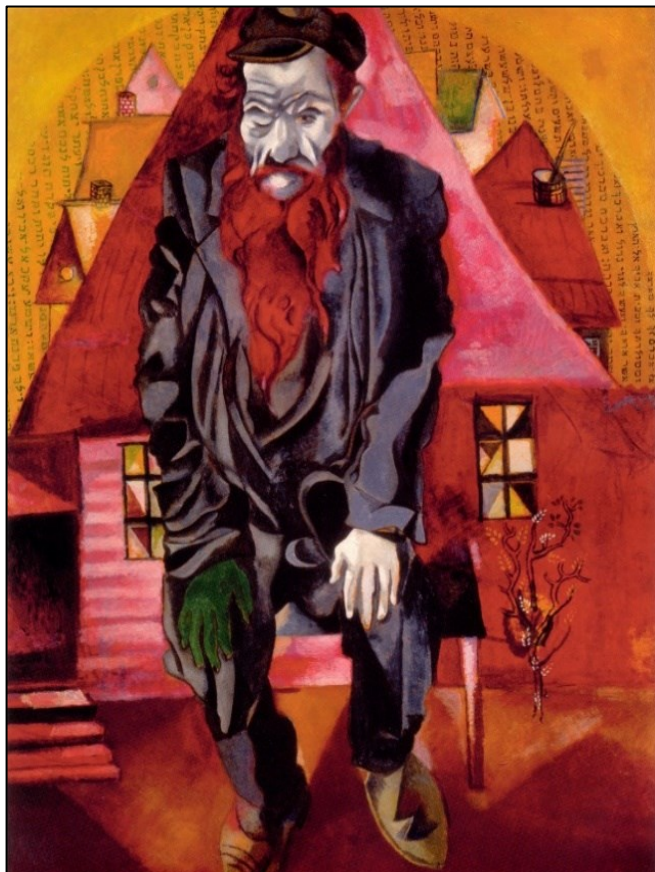
החורבן העתידי. המועקה העמוקה החרוטה בפניו של מוכר העיתונים, נובעת, ככל הנראה, מ"תפקידו" – מפיץ החדשות – מבשר הרעות.

בחזיתו של בית טיפוסי ב"שטעטל" – התופס את מרביתו של הציור כשמאחוריו מציצים בתים דומים משני צדי הגג המשופע והמחודד כתזכורת וכאות לבתי העיירה היהודית בכלל – ממוקם יהודי ספק עומד ספק יושב **בהיהודי באדום**⁵ (*The Jew in Bright Red* – 1914). דמותו ממלאת את הציור לכל אורכו כשהיא מאפילה אף על גודלו של הבית. על הרקע האחורי הצהוב השמשי –

4. וולשלגר (לעיל הערה 2), עמ' 188.

5. "האיש עייף, מנודה ומעורר את רחמינו. נווד זקן זה הוא חכם, נביא... מוקף בעולם מחשבותיו. הוא קושר את ההווה עם סיפורי התנ"ך... לאיש כוח פנימי שמשנה אותו מבחינה חיצונית. גופו עצום, כמעט כמו עמק, פניו מעוותות תחת משקל מחשבותיו. זקנו האדום הוא כמו לבה, זרם רעשני..." – ראו A. Kamensky, *Chagall: The Russian Years 1907-1922*, London 1989, p. 217.

צבע הרוחניות המיסטית – מתוחה כחילה קשת צהובה החובקת את היהודי וה"שטעטל" מקצה לקצה. על הקשת כתב שאגאל כסופר סת"ם פסוקים הלקוחים ממספר פרקים בספר בראשית. האמן יצר רצף תוכני חדש המשרת את הציור. מעידים על כך קסת הדיו וכלי הכתיבה, הממוקמים על אחד הגגות כמקבילה לארובות בצד השני. מבראשית יב 1 ציטט את הציור הידוע לאברהם: "לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך..." – ה"גירוש" הראשון שבעקבותיו קיבל אברהם על עצמו את המונותאיזם, ועמו מופיעה גם ההבטחה: "ואעשך לגוי גדול" (בראשית יב 2). בהמשך מופיעה מצוות ברית המילה ואברהם, ישמעאל וכל בני ביתו מלים

The Jew in Bright Red, oil on cardboard (80.6 x 100 cm), St. Petersburg, State-Russian Museum 1914.

עצמם. בחציה השני של הקשת מתוארת עקרותה של רבקה. סיפורו של יעקב, ההולך לפדן ארם בבורחו מפני עשו, למצוא לו אישה שלא מבנות כנען – מופיע בבראשית כח.

פסוקים אלה המקיפים את היהודי כרקע לחיי היום-יום הם בעלי משמעות עמוקה, מעשית וסמלית ומשמשים אבן יסוד בהיסטוריה ובגורל היהודי מאז ועד היום.

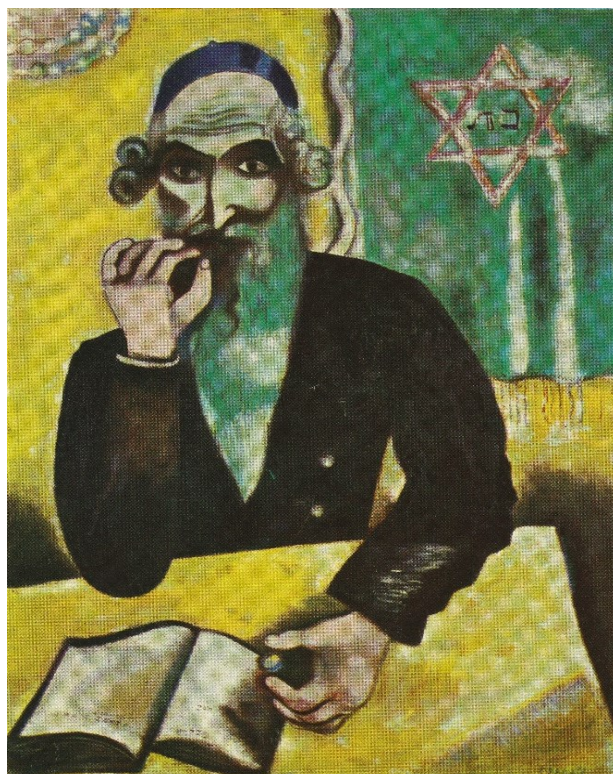
ביצירה זו מובעת הזדהות מיוחדת של האמן עם עמו וגורלו. שאגאל נוקט צעד נועז בשותלו בין פסוקי התורה את שמו העברי: משה סגל. פעולה זו מעידה על אחדות הגורל עם אחיו בני עמו, שהוא חש בשובו מפריז אל ויטבסק. בחוזרו לעיריתו נושא הוא את בלה לאישה ונולדת בתם אידה – סיפור המקביל לקורות את יצחק ורבקה וכמופיע בפסוקים על הקשת הצהובה; הגורל האישי פוגש בגורל היהודי.⁶ בגדו הירוק של

היהודי, כף ידו הירוקה, פניו חרושי הקמטים ועינו העצומה למחצה – יוצרים עיוות ומביעים סבל; ידו הלבנה, הנעל הבהירה ועינו הפקוחה וכן גם השמש ופריחת העץ המלבלב – משדרות

6. "ייתכן כי החלק האחרון הוא כהד חוזר לשובו של שאגאל מצרפת לוויטבסק, נישואיו ביולי 1915 והריגה של בלה." – B. Harshav, *Marc Chagall and the Lost Jewish World*, New York 2006, p. 122 ראו

תקווה. פאותיו הפרועות מראות על יהודי אדוק קשה יום וגורל. צדו השמאלי נדמה כְּיָשׁוּב על שרפרף, בעוד הימני "עומד" לקום – רמז לחוסר הקבע והיציבות ולמוכנותו לנוס מפני האש. הדמות בבגדה הגלי חסר המנוח מבטאת חוסר שקט ובעירה.

זקנו האדום והסוער כלהבות אש מנהל דיאלוג צבעוני עם האדום העז הפוביסטי ברקע ומשדר ייאוש. פניו בלבן ואפור-ירוק מעוותות ומשדרות חוסר טבעיות ואף חולי, עצב עמוק וסבל.

A Pinch of Snuff, oil on canvas (90 x 128 cm), Private Collection 1912.

היהודי באדום המורכב ממציאות ומרוחניות, מהחיובי ומהשלילי הוא חוליה בשרשרת מאז אברהם אבינו. לרוב מופיעים עמי העולם כמניע וכסיבה לגירוש, לפוגרומים ולפרעות, ואילו בציור זה מציג שאגאל את מקור הגורל היהודי כסיבה הפנימית ה"גנטית" לקורות אותו. הוא מתאר את הפרה-דטרמיניזם התנ"כי הקובע את גורל היהודי. משחר ההיסטוריה צועדים הטרגי והאופטימי יד ביד.

לציור **מסיניף הטבק**⁷ (*A Pinch of Snuff*) יש שלוש גרסאות שצייר האמן בשניים קלים בין השנים 1912-1924. ביצירה מ-1912 מתאר שאגאל יהודי, קרוב לוודאי, רב בעל מבט פראי-דמוני משהו, היושב בבית הכנסת מאחורי שולחן צהוב ומהקיר שמאחוריו מציץ חלק של נברשת / מנורה / פמוט ומאחוריו בצדו האחר פרוכת עליה מגן דוד ובתוכו האותיות ס"ת – ספר תורה.⁸ היהודי מוקף בקדושה וברוחניות. אל מול אלה בולטת

7. "חוקר שאגאל נוסף עוסק בשתי גרסאות של *מְסִינִיף הַטֶּבֶק* המבוססות על הקריאה המניחה שבאחת ישנו כיתוב של "היים" – "הי" ובשניה "מוות" – מת, אך למעשה הכיתוב על שמלת התורה – פירושו "הי" ולא "הי", "סת" ולא "מת". אפילו מומחים באמנות יהודית טועים בצורה דומה." – ראו B. Harshav, *The Polyphony of Jewish Culture*, Stanford 2007, p. 238.

8. "מאחורי היהודי, מימין, פרוכת ירוקה ומשמאלו מציצה מנורה תלויה – ספק נברשת ספק מנורת מקדש. במרכז הפרוכת מגן דוד שבמרכזו שתי אותיות: בגרסה מ-1912 האותיות ס"ת או מ"ת ובגרסאות האחרות, אחת מ-1912 גם היא ואחת מ-1924 – האותיות ה"י או ח"י. אם האותיות הן ס"ת וה"י כוונתן כמובן ל"ספר תורה" ול"הכל יודוך" (או "השם יתברך" אבל אם האותיות הן מ"ת וח"י יקושר הציור לסיפורו של י"ל פרץ "בְּשֵׁל רִיחוֹ שֶׁל טֶבֶק", שבו מסופר על השטן המפתה את הרבי מחלם לחטוא בערב שבת. מופתיותו של הרב גוברת על כל הפיתויים, אבל לא על פיתוי הרוחת הטבק (שגרמה לו להרחיק לכת ולצאת מתחום השבת). – ראו ג' עפרת, *השיבה אל השטטעל*, ירושלים תשע"א, עמ' 263.

הבעתו המוזרה. פאותיו פרועות ומתנופפות לשני צדיו, אפו עקום, זקנו ירוק, קמטי הבעה עמוקים בולטים על מצחו. ידו הימנית הפוכה ושני העמודים שלפניו כתובים במהופך אף הם, כפי שמופיע גם שמו של האמן בלועזית בפינה הימנית. הסנפת טבק היתה מנהג מוכר. הדבר מוזכר בספרו של שאגאל, חיי, כמנהג השגור גם על אביו.⁹

נדמה כי שאגאל ביקש לבקר את מסניף הטבק על כי צרך כמות מוגזמת שגרמה לטשטוש ובלבול החושים.¹⁰ ביצירה זו שזורה נימה קריקטורלית שאינה שכיחה אצל שאגאל.

מוטיב חוזר ביצירת שאגאל הוא הכנר על הגג המוזכר לראשונה ב-1908 בציורים: **האיש המת** (*The Dead Man*) ו**בהכנר היושב** (*The Seated Violinist*). מקצוע הכליזמר הוא אחד העיסוקים המרכזיים ב"שטעטל" בהיות הנגן עד ומלווה את האירועים השמחים של החיים בניגונים חסידיים עליזים, ובנוגים – את הלוויות. הכליזמר עטור, בדרך כלל, זקן ופאות ולבוש בטלית קטן, במעיל הארוך המסורתי, חובש קסקט אופייני ואוחז בכינור שלעיתים "בוכה ומייבב כקול האדם". התייחסותו של שאגאל אל הכליזמר נובעת, כנראה, מחלומו להיות זמר, כנר או רקדן. אכן, הוא למד זמרה מחזן, קיבל שיעורים בכינור ורקד בחתונות.¹¹

הניגון החסידי בתמהיל הלחנים העצובים והשמחים המרכיבים אותו מביע כמיהה לעבר המפואר ותקווה לגאולה מקשיי החיים בגולה. הוא מבוסס, לרוב, על צליל אחד ממושך, ובשירה הוא מכיל מילה יחידה או הברות חסרות משמעות, הבאות להביע לפני האלהים רגש "עדין מדי או אינטימי מדי מכדי שיוכל להיות מובע באמירה מילולית רגילה".¹² היה זה הבעל שם-טוב שהתייחס לראשונה, באופן זה, לניגונים החסידיים – גישה שהמשיכו לתלמידיו, ובמיוחד רבי שניאור-זלמן מלאדי, מייסד תנועת חב"ד. תנועה זו שהייתה פופולרית באזור ויטבסק ושאליה השתייכה משפחת שאגאל – הקדישה תשומת לב מיוחדת לקשר בין מוסיקה לאקסטזה.

מקור נוסף ששימש בעבור שאגאל ערוץ חיבור אל הכינור, הניגון והמוסיקה היה דודו נח:

הדוד נח מנגן בכנור – הוא שכל היום מוביל את הפרות לרפת, קושר את רגליהן ומושך אותן, הוא מנגן עכשיו את שירו של הרב.¹³

שאגאל איחד את עבודתו הפיזית הקשה של הדוד כסוחר בהמות עם נגינתו בכינור. שילוב כזה בין עבודה פיזית ותחומים רגשיים רוחניים קיבל עידוד מתנועת חב"ד. חסיד טיפוסי בתנועה החב"דית שאף לאיחוד עם האל באמצעות ביצוע מושלם של משימות בעולם החומרי וקיום חוקי הדת והמצוות.¹⁴

9. "ביום הכיפורים נראה לי אבא כמו הנביא אלישע. פניו היו צהובות מהרגיל, צבע חום אדמדם לאחר דמעות. הוא בכה בשקט ובמקומות הנכונים. ללא כל הבעה מוגזמת. לעתים השמיע קול בכי "אה, אה", כשהוא פונה לשכניו בבקשו לשמור על השקט בעת התפילה, או לבקש מהם קמצוץ של טבק." – ראו וולשלגר (לעיל הערה 2), עמ' 43. ראו גם מ' שאגאל, חיי, תרגום מ' לוי, תל-אביב תשל"ח.

10. "המילה "מת" שעל הפרוכת מרמזת לכה השטני בסיפור של פרץ – על כל פנים אם ב"ח"י" ואם ב"מ"ת" מדובר, הפרוכת מבשרת גורל." – ראו S. Compton, *Chagall*, London 1985, p. 175.

11. M. Chagall, *My Life*, London 1957, pp. 34-35.

12. 'The Hasidic Niggun', *Encyclopaedia Judaica*², 12, p. 676.

13. שאגאל (לעיל הערה 11), עמ' 25.

14. "לאור האינסופי, נתפשת המציאות כ'בגד' או 'צינור' של הנוכחות האלהית. כתוצאה מכך, ניבטת השקפת עולם המבחינה

קיימות שתי נשמות (SOULS) המרכיבות את המוח (MIND) האנושי: הנשמה החייתית והנשמה האלהית. הראשונה מייצגת את הנטייה הארצית-גשמית הגלויה, ואילו השנייה את הנטייה להתרומם אל המהות האלהית הנסתרת.¹⁵

ייתכן ששני סיפורים משכו את לבו של שאגאל אל הכינור: האחד – כינורו של רוטשילד לאנטון צ'קוב והשני – עלי כינור¹⁶ – סיפורו האוטוביוגרפי של שלום עליכם.

The Green Violinist, oil on canvas (108.6 x 198 cm), New York, The Solomon R. Guggenheim Museum 1924.

בסיפור הראשון – הכינור, שנחשב לכלי יהודי, משמש נקודת חיבור בין יעקב גיבור הסיפור לרוטשילד היהודי. דווקא הגוי הגס והקמצן משאיר ליהודי העני ירושה חומרית – כינור, וירושה רוחנית – מנגינה נוגעת ללב, שמתנגנת בכפר גם אחרי מותו של יעקב. בכך ניסה הוא לתקן את העוול שגרם לרוטשילד ולבקש סליחתו על יחסו המחפיר כלפיו. זהו סיפור על החמצה המתאר יריבים שהפכו לידידים, אך באיחור שאינו ניתן לאיחור.

בסיפור השני הסופר מתאר את עצמו כילד ששאף ללמוד לנגן בכינור וגם החליט לבנותו בעצמו. בעייתו הייתה להשיג עץ ארוז הגדל רק בארץ ישראל. מורו לְמֻדוֹ על שלושת הכנרים הגדולים בהיסטוריה – תובל קין, דוד המלך ופגניני, שהעדיף לנגן לפני פשוטי העם, במסבאות או אפילו ביערות לפני החיות והציפורים ולא לפני מלכים ורוזנים.¹⁷

שלום עליכם תיאר את חווייתו כילד בהקשיבו לכינור:

שמעתי שירה, אנחה, בכי, יבבה, דיבור, שאגה – כל מיני רעשים מוזרים שטרם שמעתי כמותם. צלילים מתוקים כדבש, חלקים כשמן, המשיכו לזרום הישר לתוך לבי. נפשי נסקה הרחק, הרחק לתוך עולם אחר, לתוך גן

במשמעות דואלית בקיום כלו – המציאות נתפשת, בו-זמנית, כמהות אלהית וביטוי פיזי, כפנים רוחני וחיצוניות גשמית, כאחדות אלהית וריבוי גופני... התשתית החסידית לעבודת הבורא הנה ההנחה כי מהות אלהית נמצאת בשורשה של כל תופעה – פיזית ורוחנית – ושמעבר למציאות החיצונית נמצאת האמת החבויה והנסתרת שלה. – ראו R. Elior, *The Paradoxical Ascent to God: The Kabbalistic Theosophy of Habad Hasidism*, trans. J.M. Green, Albany 1993, pp. 13-14

15. אליאור (שם), עמ' 33-34.

16. Sholem Aleykhem, *Jewish Children*, trans. H. Berman, New York 1922.

17. שלום עליכם (שם), עמ' 107.

עדן של צליל טהור.¹⁸

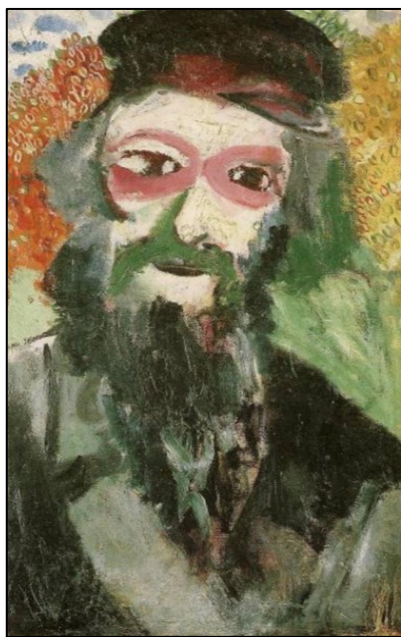
בדומה לו תיאר גם שאגאל את שחוה בעת שהאזין לרטט מיתרי כינורו של הדוד נח כשנישא לעולמות אחרים:

...ראשי מרחף בקלות סביב החדר, תקרה שקופה. עננים וכוכבים כחולים חודרים פנימה יחד עם ניחוחות השדות, האורווה והדרכים...¹⁹

הכנר הירוק (*The Green Violinist* – 1924) הוא אחד ממספר ציורים העוסקים בנושא, המעלה על נס את השגרה, המנוסה ממנה וההתעלות עליה שחוה הכליזמר.

ממדי דמותו הם חסרי פרופורציה ביחס לסביבה, והוא ממלא את הציור בעומדו על גגות בתי העיירה הקוביסטיים המחוודים. תחת רגליו מתוארת מציאות שגרתית חסרת דמיון ומעוף – בתים קווים בגוני חום-אפור כנעליו השונות זו מזו כמו גם מכנסיו. אף שולי מעילו חדים ומצביעים כלפי מטה. פניו וידו הימנית ירוקות ומסמלות את המציאות, היונק והעץ הערום הקר.

הנגן מרוכז בנגינתו ובמוסיקה הבוקעת ממיתרי כינורו הכתום-צהוב – הצבעים המיסטיים. זהו

Father, oil on canvas (44.2 x 80 cm),
Paris, Centre Pompidou 1911.

הניגון היהודי שמקורו במוסיקה העממית, ובזו של הרועים המרגשת והמרוממת את נפשו של הכליזמר ומעלה אותו לספירות של אקסטזה. התעלות ניכרת בפניו האומרות היסחפות על כנפי הדמיון והתלהבות נטולת גבולות. על להט ומצב פנימי אקסטטי זה מעידים פיו המעוות ועיניו כמו פאותיו הפרועות המתעופפות לצדדים. סוגה מוסיקלית זו מספרת על הגורל היהודי, כשצלילי הכינור בוקעים והלחנים זורמים בשמחה או במלנכוליה רווית סבל. הכלי בקולו האנושי מפיך מתוך מיתריו תפילה, תחינה ואנחה היוצאות הישר מן הלב, והשומעים – נשימתם נעתקת, לבם מוצף ברגש ודמעותיהם זולגות.

בזכות המוסיקה וההשראה חווה הכליזמר טרנספורמציה: המציאות החדה והקווית למטה הופכת למעוגלת למעלה – כובעו המנוגד בצורתו העגולה לקצות מעילו והעננים המנוגדים לגגות. ממעל מרחף מלאך או מוזה בסגול כמעילו הלא שגרתי של הכליזמר בסגול העז – צבע הפיוטיות והיצירה. ידו הלבנה של הכנר מעידה, אף היא, על הספירות הרוחניות. המוסיקה בדומה לאמנויות האחרות יוצרת את הקתרזיס. ב-1910

18. שם, עמ' 114.

19. שאגאל (לעיל הערה 11), עמ' 17-18.

צייר שאגאל את היצירה **אבא** (Father) בסגנון פוביסטי עז מבע. ²¹

קרוב לוודאי כי זהו אביו של הצייר המייצג גם את האב היהודי הטיפוסי בעל הזקן והפאות, כובע הקסקט והמקטורן הכהה – כדרכם של יהודים אורתודוקסים. עיניו הא-סימטריות, הכחות, הגדולות במיוחד והלא ריאליסטיות בולטות ונתונות בשני עיגולים ורודים היוצרים "מסכה" אדמדמה שמקורה בפגעי הגיל, בעייפות וביגע רב. ²² בהשכימו קום כל בוקר בשש בדרכו לבית התפילה ובשובו עייף להכין את התה והסיגריות ליום המחרת – נרדם אביו בשעת ארוחת הערב. ²³ העיניים הטרוטות ולובן פניו הבוהק, הפוביסטי, מדגישים את הסבל העמוק הניבט מהן. גם שפמו הירוק מצביע על קדרות וצער. ²⁴ האדום והצהוב משני צדי ראשו הרומזים על שדות זרועי פרחים, מדגישים אף הם את אותו לובן חולני. ²⁵ באמצעות היסודות האקספרסיביים – העיוות הקווי והצבעוניות הפראית, הארכת הדמות, גודל העיניים וצורתן – טבע שאגאל דמות אב מיוסר המייצגת את הסבל היהודי הקיומי.

האם אי פעם ראיתם בציורים פלורנטיניים את אחד מאותם אנשים שזקנם לעולם אינו מטופח, בעלי עיניים חומות ובאותה עת אפורות כאפר וצבע עור של אוקר שרוף ופניהם חרוצות וחרושות קמטים? זהו אבי [...] הוא היה כָּנֶר שניצת ובאותו הרגע כבתה להבתו. ניחוחו היה ניחוח השינה [...] אבי לא היה פקיד אלא פועל במשך שלושים ושתיים שנים. הוא הרים חביות כבדות ולבי נחמץ ככעך טורקי בראותי אותו מרים את אותן משקולות ובוחש את הדגים המלוחים בידיו הקפואות [...] בבגדיו מוכתמי השמן ספוגי העמל [...] הוא היה מגיע הביתה גבוה ורוזה. הערב נכנס אתו. ²⁶

אל מול אמו שהייתה מעשית וערנית, הציג שאגאל, לרוב, את אביו כאדם דתי, רציני ומהורהר, שלעיתים נדירות פנה אל ילדיו – להוציא מקרים שציטט בהם טקסט דתי. שאגאל היה קרוב במיוחד לאמו, עובדה שבאה לידי ביטוי גם בציוריו. עם אביו היה הקשר מרוחק, ועדות לכך היא הופעתו של האב בדמות עמוד תאורה מהלך בציור **בין הערביים** (Between Darkness and Light, 1938-1943), בעוד אמו מתוארת שם כתרגולת העוטפת את צאצאה בחמימות וברכות. ²⁷

20. "הצגה אקספרסיבית של חיי העמל של אביו. לפניו המתוחות והמודאגות חזות רצינית של אדם שבילה עשורים רבים וקשים של עבודה במפעל לדגים מלוחים... השעמום והאפרוריות בחייו של אביו נטולי הצבע." – ראו S. Tumarkin Goodman (ed.), *Marc Chagall: Early Works from Russian Collections*, New York 2001, p. 16.

21. "זוהי תמונה פראית מלאה בכוחות ראשוניים. שאגאל מצייר ללא-מעצורים את העצמים בצבעים המתאימים לרושם שהוא רוצה להביע: למשל, השפם בירוק כהה בפנים הצבועות במשיחות מכחול עבות והאישונים הכבדים בארגמן זוהר. הכובע השחור בולט על רקע השיחים הירוקים-צהובים החרדליים ואלה הכתומים האדומים." – ראו F. Meyer, *Marc Chagall: Life and Work*, New York 1964, p. 100.

22. "כל דבר בהקשר לאבי נראה עצוב ומלא חידתיות. אדם בלתי נגיש. תמיד עייף, תמיד מודאג." – ראו שאגאל (לעיל הערה 11), עמ' 30.

23. וולשלגר (לעיל הערה 2), עמ' 22.

24. "שפמו נע מעלה מטה כבאבל." – ראו שאגאל (לעיל הערה 11), עמ' 30.

25. "ניכרת המלנכוליה הרכה שהייתה חלק מאופיו (מתצלום ביום נישואיו 1886). לא ארך הזמן והוא הפך כפוף ומותש באופן קבוע, מובס עקב עבודתו הקשה ומשפחתו הגדולה." – ראו וולשלגר (לעיל הערה 2), עמ' 14.

26. שאגאל (לעיל הערה 11), עמ' 11-12.

27. "כשפחדתי מאוד, קראה לי אמי. זה היה המקלט הטוב ביותר [...] היא היתה מלאה ושדיה שמנמנים ככריות. רכות גופה, מגיל ומלידות, סבלה עקב חייה כאם, מתיקות חלומותיה, רגליה השמנות בעלות תכונות של גומי [...] באמצע ליד התנור,

The Cattle Dealer, oil on canvas (96 x 200 cm), Kunststhal Basel 1912.

דמותו של העגלון היהודי ב"שטעטל" – זה המתפרנס ממכירה או שחיטה של בהמות בשוק או ביריד המקומי²⁸ – עומדת במרכז של היצירה **סוחר הבהמות** (*The Cattle Dealer* – 1912). הנושא מתקשר לזכרונותיו של האמן מימי נסיעותיו כילד עם דודו נח אל היריד. כדרכו של שאגאל מתוארים זכרונותיו מימי ילדותו כמו מבעד לעיניו של הילד מארק. במיוחד מתבטא הדבר באופן ציורו את העגלה הפשוטה מאוד למראה והגלגלים ה"ילדותיים". הסוחר בעל הפנים וכף היד הכהות מסמל את היהודי, המעשי והארצי הנלחם את מלחמת הקיום היומיומית – בניגוד ליהודי הגלותי הטיפוסי הנתפס לרוב כחיוור וחלש. העגלון בציור מצטייר כבעל כוחות פיזיים ויכולת התמודדות עם המציאות הקשה והמאמצת עקב מקצועו. יהדותו נרמזת על ידי כובע הקסקט האופייני והטלית קטן הפרושה במעין קפלונים לבנים כתיק בחזית בגדו. לזיהוי הפן היהודי מוסיפים הפסים שעל צדי העול, המזכירים את אלה של ה"טלית" על הראש והגב של הסוסה, כשתלתלי הרעמה המשתפלים ממנה מייצגים, אף הם, את גדיליה. על כן, הסוסה מסמלת את עם ישראל העוטה טלית – טוהר ורוחניות.

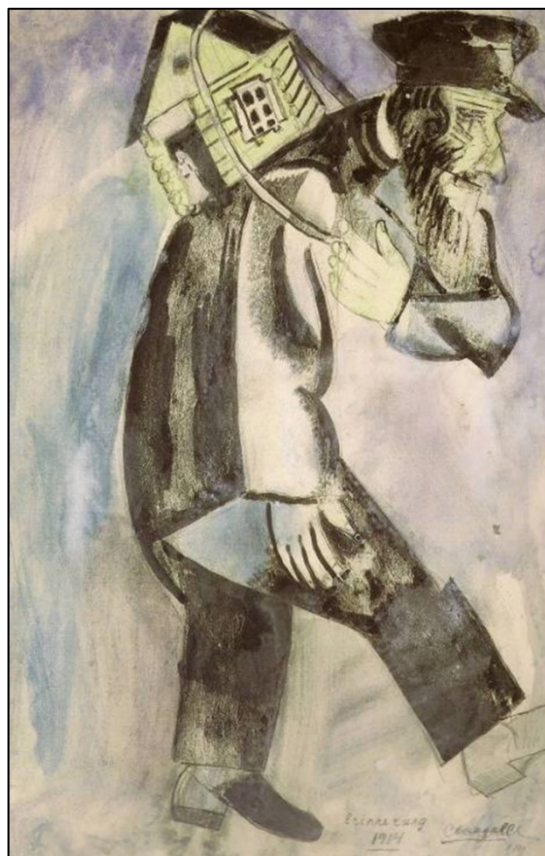
הסוחר נע קדימה עם פמלייתו ובו בזמן מפנה ראשו לאחור. גם האישה המתקדמת הנושאת יונק על כתפיה מביטה לאותו כיוון מפחד האירועים המאיימים והמתרגשים לבוא, המסתמלים ברקע הלילה הכהה או שמה מתוך געגועים אל אשר השאירו במולדתם.

דמות פעילה זו על משלח ידה מאפיינת את היהודי העושה לפרנסתו ואת הנדודים, הארעיות, המנוסה מפוגרומים וההימלטות מפרעות, אשר עליהם מעיד השימוש הנרחב באדום לגווניו המציף את הציור כולו. אלה שזורים בתקווה לשרוד – זו המפעמת בלבבות במהלך החיים האי-רציונליים. תקווה זו מסתמלת בסוסה הלבנה בעלת העין הגדולה המואנשת, המעוברת בעלת

[...] עמידתה ישרה ומלאת גאווה; נוכחותו המוקטנת של אביו מחזקת את חשיבותה של אמו; היא מונומנטלית, חיה, ומפזרת חום כתנור הישן הגדול לידו היא עומדת, ואביו חלש ונסמך. – ראו וולשלגר (לעיל הערה 2), עמ' 21.

28. "אבל שכחתי להזכירך, דוד נח. נהגתי לנסוע לכפרים אתך לחפש בקר". כמה מאושר הייתי כשהוא הסכים לקחתני עמו לכפרים בעגלתו הרעועה. – ראו הרשב (לעיל הערה 3), עמ' 101.

הבטן השקופה – סימן לחיים חדשים והמשכיות, גם אם זו תפגוש בסכנות ופורענויות המרומזות בצבע האדום המשווה על בטנה. נימה פלאית עוטפת את הציור, ושיאה הוא היעדר הרתמות והמושכות אשר מנקודת ראות ראליסטית משמשים אמצעי החיבור בין הסוחר ועגלתו לסוסה. פרט זה, לא זו בלבד שאינו מפחית מהקשר בין השניים – בין הסוחר היהודי לעם ישראל – אלא אף מעצים אותו, שהרי אין כלל צורך ב"אביזרים חיצוניים" לקיום קשר זה. החיבור הנפשי חזק מכול והוא המאחד את כל הנוכחים בפמליה לגורל אחד.

Remembrance, pencil and gouache (22.2 x 31.8 cm), New York, The Solomon R. Guggenheim Museum 1914

היזירה מזכרת (*Remembrance – 1914*) משקפת את התקופה שבה הצרת צעדים, לקיחת בני ערובה וגירושן של 189 קהילות יהודיות מהאימפריה הרוסית, גליציה ובוקובינה, הייתה המדיניות המקובלת. אנטישמיות הצבא הרוסי הייתה גלויה לכול וכללה בין השאר האשמות של חוסר נאמנות מצד האוכלוסייה היהודית, שיתוף פעולה עם האויב וריגול – תוך השלטת אימה ופחד על אוכלוסייה זו והכנעתה. הצבא הרוסי "פתר" את בעיית היהודים שחיו בגליציה הכבושה על ידי גירושם, והשתמש באמצעים מדכאים לטיהור השטח מנוכחותם הבלתי רצויה.²⁹

על רקע בהיר ומופשט נע ונד יהודי בעל זקן ופאות, חרוש קמטי גיל, יגע וגעגועים. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הוא נודד כפוף תחת נטל מסע זכרונותיו הצרורים בביתו המסורתי שהעמיס על גבו, לבו ומוחו. בפתח עומדת דמות נשית, שהיא חלק מאותו אוצר רגשי. הבית הוא מטונימיה לעולם שהשאיר מאחור כשאת ה"משא" הנוסטלגי לא זנח: זכרונות המשפחה, ההיסטוריה, החוויות המרגשות והרגעים המיוחדים; משא זה מלווה אותו בכל

אשר ילך. היהודי חווה בו בזמן ייאוש ותקווה המסתמלים ביד ובנעל כהות ובאלו הבהירות. החבל הכרוך סביב הבית העלול להישמט ולהתרסק כשהוא רווי בזכרונותיו רופף. על כן שומר היהודי על ביתו רווי הנוסטלגיה כעל בבת עינו, בעזרת ידו הנמצאת במצב של מחווה רגשית

29. הרשב (לעיל הערה 3), עמ' 98.

ואמירת תודה למקום מושבו שנאלץ לנטוש, כנראה לעד.³⁰

בבדידות (Solitude – 1933-1934) – ציור המייצג את התקופה שעלו בה הנאצים לשלטון,³¹ על רקע אווירתה וחללה הקודרים של ויטבסק, עירת ילדותו של הצייר – יושב על הקרקע יהודי בעל פאות וזקן שחור, מהורהר ומודאג עד ייאוש בתנוחה מלנכולית.³² היהודי מרגיש זר ובלתי רצוי, כפי שחש שאגאל בצרפת באותה תקופה בזמן שבישרו לו תחושותיו רעות באשר לעתיד להתרחש.

Solitude, oil on canvas (96 x 158 cm), Tel Aviv, Tel Aviv Museum 1933-1934

30. "שאגאל השתמש בשלושה סמלים בסיסיים לתאר יהודי נמלט [...] הראשון הוא זה של היהודי הנודד, השני של היהודי הנושא את ספר התורה והשלישי של האם והילד. לעתים הוא שילב את שלושתם." – ראו M. O'Kane, 'The Flight into Egypt: Icon of Refuge for the H(a)unted', M. O'Kane (ed.), *Borders, Boundaries and the Bible*, London 2002, p. 50.

31. "במכתב ששלח לחברו מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל אביב, בשנת 1934 הוא כתב: '...המהומה הפוליטית, הרדיפות של ההיטלריסטים, אלה יכולים למחוק את גופנו (אנו רגילים לכך), אך רוחנו רעננה ובלתי חדירה, כפי שתמיד הייתה וכפי שתמיד תהיה'." – ראו הרשב (לעיל הערה 3), עמ' 436-437.

32. "רובד נוסף של משמעות מוסף לציור זה כאשר המקור ידוע: ספרו של ג'ורג' ג'ון (Geertgen tot Sint Jan) **ג'ון הקדוש בטבע הפראי**, יושב ג'ון בדיוק באותה תנוחה, מלווה בסמלו, טלה לבן – ההשראה לפרה הלבנה המנחמת של שאגאל. ללא ספק ראה שאגאל את הציור [...] בשימוש בציור שחש כי ייצג את התרבות הגרמנית כמקור לבדידות, הוא גרם להזדהות בין אותה תרבות ובין מורשתו היהודית; בדיוק באותו זמן שהוא חש בו, כי היהדות אימה על ידי נוצרים גרמניים. בזמן שזהות זו הצביעה על חוסר-הגיון באידאולוגיה שמאחורי איום זה, לא הפחית הדבר בשום צורה את הבידוד חסר התקווה של הקרבן העתידי." – ראו Z. Amishai Meisels, *Depiction and Interpretation*, Oxford 1933, p. 22.

טלית לבנה – על רקע המעיל השחור המסורתי – עוטפת אותו בקדושה כבתוך בועה ומעניקה לו מחסה, המסוכך עליו מפני הרדיפות, הגירוש, הנדודים והאסונות. אלה רובצים לפתחו ומרומזים בסערת העננים השחורים, התלולים מעל ה"שטעטל" והעיר על בתיה וצריחי כנסיותיה.³³ סכנות אלו משמשות תבנית חוזרת לפרעות שהיו גורלו של העם היהודי בכל ההיסטוריה, וחששותיו ודאגותיו של היהודי בבדידות נטועים ברקע התקופה, שהרי הדי השואה והצורך הנאצי כבר עומדים ותלויים בחללו של עולם.³⁴

הציור מבטא את רגשות שאגאל ורבים מבני עמו באירופה, כאשר החוקים האנטישמיים הפכו את חייהם לבלתי צפויים, וגרמו להם להימלט מארצותיהם על מיטלטליהם. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה כבר היו כ-110,000 פליטים יהודיים פזורים ברחבי אירופה.³⁵

דאגתה התהומית של הדמות הבודדה בציור גלומה בשפת גופו: היד התומכת בראשו – תנוחה העוברת כחוט השני באמנות כתבנית איקונוגרפית,³⁶ מאז שהנביא ירמיהו קונן על חורבנה של ירושלים (1630 לרמברנדט). למרות הקשר האיקונוגרפי, שונה במהותו הרגע שעוסקים בו שני האמנים: בניגוד לירמיהו המתאבל על העבר – חרד היהודי השאגאלי מפני העתיד והחורבן המתרגש לבוא.³⁷

בניגוד למצב השכיח שבו נכפו על היהודים הפרדה, הסתגרות וניתוק מהחברה – נדמה כי בציור זה ניתנה הבחירה בידי היהודי והוא העדיף להתבדל מן העולם החיצון בשל אמונתו הדתית ובעזרתה. אין כאן כל עדות לגורם חיצוני הכופה את הבדידות על עמנו בשנת 1933. גם אם דמותו של ירמיהו המקונן מצויה בתשתית הווייטו של האיש הספון בטליתו, הרי שבאותה תקופה על אף היות הגזירות ומוראות השואה מהדהדות באופק, עדיין היו קיימות אפשרויות לשינוי המצב ואף למילוט. יהודי זה אינו נחלץ לעזרת עצמו, אלא שם מבטחו בישועה שתגיע ממעל. הוא הסובל אך הסביל מכדי להחליט על שינוי מצבו וגורלו. אותה טלית מגוננת אף מבודדת אותו ומונעת את חשיפתו לאפשרויות ההצלה המקיפות אותו. בציור נרמז כי אילו לא

33. "היהודי ממוקם על רקע המחבר בין בתיה הקטנים של ויטבסק ובין הכנסיות בעלות הכיפות הירוקות עם המגדלים הגותיים של כנסייה צרפתית או גרמנית. כך, גורל היהודי מופיע אל מול רקע מזרח ומערב אירופה: נדמה, שהוא נזרק משתייהן – פליט המבכה את מר גורלו אך אינו מסוגל להימלט." – ראו עמישי מייסלס (שם).

34. "למעשה, עם ציור כמו *בדידות* – מתחילה להופיע בעבודתו אווירה נבואית רוחנית שלילית כאילו משהו בתוכו היה רגיש להתפתחויות שמכל הכיוונים סללו את הדרך לטרגדיה העתידה להתרחש כעבור שש שנים." – ראו J. J. Sweeney, *Marc Chagall*, reprint ed., New York 1969, p. 60.

35. הרשב (לעיל הערה 3), עמ' 61.

36. "כדי ליצור איקונוגרפיה המתאימה למצב החדש, השתמש שאגאל במודלים המוכרים הן מהאמנות היהודית והן מהאמנות הלא יהודית. כפי שנראה להלן, שימוש כזה עשו גם אמנים יהודים אחרים. מטרתם הייתה ליצור שפה חזותית חדשה אך מוכרת שתבטא את דאגתם ותעלה את מודעות הציבור לסכנות שעומדות בפתח." – ראו מ' ריינר, 'המשכיות האיקונוגרפיה היהודית': ציורים של הגירה ממזרח אירופה, של פרעות ושל גירוש כדגמים לאמנות השואה, **בשביל הזיכרון**, 3 (תשס"ט), עמ' 34.

37. שאגאל אייר את ספרה של אשתו, **נרות דולקים** (B. Chagall, *Burning lights*, New York 1946) ועיטר את הפרק על תשעה באב ברישום הדומה מאוד לציור בדידות. הפרק מסתיים במילים: "איכה ישבה בדד" – מילות הפתיחה של מגילת איכה המיוחסת לנביא ירמיהו. "...כמו גם התמונה 'בדידות' מתארים את ירמיהו האבל המקונן על ירושלים שחרבה, אם כי גם ברישום ניכרים בברור צריחי הכנסיות של ויטבסק, שכן בדומה לרבות מדמויות התנ"ך שלו תאר שאגאל גם את ירמיהו כיהודי בן העיירה על רקע עיר מולדתו הוא, ויטבסק." – ראו מ' פרידמן, 'הנביא ירמיהו ביצירתו של שאגאל', **כעת**, 1 (תשע"ד), עמ' 133.

היה מסתגר בד' אמותיו, ולו פתח במעט את טליתו – הוא היה מאפשר יצירת קשר עם הפרה³⁸ – סמל לדמות הנשית ביצירתו של שאגאל – שעניה האנושית הנוגה והבעתה העגומה דומה לשלו וצבעה הלבן מקביל לצבע טליתו. קרניה הצהובות – צבע המיסטיקה – מקבילות לידיעות ספר התורה – רכושו היחיד שהוא חובק. כמו כן היה פוגש בכינור – כלי נשמה יהודי טיפוסי – הצמוד לפרה בהקבלה לצמידות התורה אליו – כלי, שצליליו היו מנחמים ומרוממים את נפשו. לו התיר מעט את הטלית ולו הפנה ראשו כלפי מעלה היה אף מבחין במלאך הלבן, שפתח "צוהר" תקווה כחול בים הקדרות השחור.

היהודי המתפלל³⁹ – הרב⁴⁰ (*The Jew in Prayer* – 1923) היא יצירה דרמטית, המציגה דמות יהודי אורתודוקסי אופייני, עוטה טלית ותפילין ברגע פרטי עמוק ורציני, שבו הוא משוחח עם בוראו. הרב מבטא את תמצית הקיום היהודי, הכולל שבת, חגים, מנהגים, מסורת ותפילה⁴¹, שהם אחד ממוקדי חייו של היהודי המאמין וחלק משגרת יומו. התפילה היא אחת מהמצוות שהיהודי מחויב בהן וגם תוצאת צורך נפשי-אישי כשיחה בין האדם לבוראו – היכולה להתקיים גם בשירה, ניגון וריקוד – שבה שופך הוא את לבו, מתחנן על גורלו ומביע את דבקותו באל. פניו של האיש מחולקות, מוארות ומוצללות בעת ובעונה אחת, כזקנו השחור הזורע כתם לבן. אף טליתו שסועה ומשוננת ועליה פסים שחורים ואלכסוניים המתנגשים אלה באלה. רצועות התפילין⁴² שעל ידו מקבילות לפסי הטלית. בחלל הכהה שמאחורי הרב נוצרים כתמי שחור ואור גאומטריים המקבילים לטלית, לצורת התפילין ולהבעה הקוביסטית שעל פני הרב. כראוי לסגנון הקוביסטי האנליטי הממעט בשימוש בצבעים – טבל שאגאל יצירה זו בשחור-לבן כצבעי הטלית במציאות. גאומטריות ומונוכרומטיות אלו יוצרות ריכוז, רצינות ומיקוד המדגישים את עומק התפילה. הרב מתלבט⁴³. ייתכן שסוגיות הרוח גורל כשכר ועונש ותלות האדם באל בעת מצוקה מעיקות עליו ומשתקפות בפניו המורכבות מניגודים חזקים וחלקים "שבורים ומפורקים". מבטו

38. "עיון באוצר האגדות של המדרש היהודי המפרש את מגילת איכה מבהיר צירוף מוזר זה של האבל על חורבן ירושלים והגירוש ממנה ביחד עם הפרה העליונה. במדרש (איכה רבה א, טו) מסופרת אגדה על יהודי שחרש במחרשה רתומה לפרה ביום שבו נכנס האויב לעיר והחריב את בית המקדש. לפתע הפילה הפרה עצמה לארץ וסירבה להמשיך ולחרוש. לכשהכה אותה שמע קול האומר שהפרה צועקת על חורבן הבית ועל המקדש שנשרף. לאחר זמן מה עמדה הפרה על רגליה ורקדה ושמחה, והקול בישר לו שבשעה זו נולד המשיח. נראה ששאגאל הכיר מדרש זה שיש בו מן הנחמה על החורבן והוא תיאר את הפרה השמחה ורוקדת כמנגנת." – ראו פרידמן (שם), עמ' 134.

39. "נציין שיהודים עם תפילין הם תופעה נדירה למדי גם ביצירת שאגאל. הציור הנדון מ-1914 וציור שמן קטן משנים 1912-1913 שנוצר עוד בפריז הם מופעי התפילין הבולטים של הצייר היהודי שציוריו מאכלסים כידוע בהמוני יהודי עיריה חרדיים." – ראו עפרת (לעיל הערה 8), עמ' 241.

40. "כפי ששאגאל מספר בחיי, הדוגמנים שלו היו מקבצי נדבות וזקנים או רבנים חסידיים עוברי אורה." – ראו שאגאל (לעיל הערה 21), עמ' 221.

41. "במבט ראשון התפילה שייכת לעולם הקסום, שבו חש האדם חוסר אונים ואת ישועותו הוא מבקש מאת האלהים שאליו הוא מתפלל. בתפישה המסורתית, התפילה היא עמידה לפני האל ומתארת חוויה קיומית שבה האל הוא המענה היחיד לצרכיו ולמצוקותיו של האדם." – ראו א' שגיא, 'פצוץ תפילה – תפילה לאחר "מות האל"', **מקור ראשון**, 22.7.2011.

42. "רצועות התפילין השחורות מכורכות ברבסקה לוליינית על בשר אמת הזורע. הקוביה הקטנה של המצח יוצרת קו ישר הנוגד את הצל המתעקל לשמאל; שחור לעומת לבן, ריבוע לעומת סלסול עקלתון – הכל מתלכד ליצור מתכונת מפעמה והרמונית להפליא." – ראו ס' אלכסנדר, **שאגאל**, א, תרגמה ש' קדם, תל-אביב 1990, עמ' 158.

43. "ניגודים והקשרים של צבע נמצאים בתשתית המאפיינים הפסיכולוגיים של הדמות." – ראו A. Kamensky, *Chagall, The Russian Years 1907-1922*, London 1989, p. 217.

The Jew in Prayer, oil on canvas (88.9 x 116.9 cm), Chicago, The Art Institute of Chicago 1923.

שלוח אל המרחקים והוא עוטה הוד
והדר הנובעים מדתו ואמונתו.⁴⁴
היהודי המתפלל הוא מעין הד
לזכרונותיו של מארק שאגאל מבית-
הכנסת כילד יחד עם אביו ואמו:

קיבלתי על עצמי לעזור לחזן
ובימים הנוראים. כל באי בית
הכנסת שמעו את מתח מיתרי
קול הסופרנו שלי [...]. באותם
ימים העירו אותי באחת או
שתיים בלילה ועשיתי דרכי
בריצה לעבר בית הכנסת כדי
לשיר [...]. אבי מוצא את
הסידורים עבור אמי לפני
צאתו ומצביע על העמודים:
'ואז, מכאן עד שם'. הוא
מתישב ליד השלחן ובעזרת
עיפרון מדגיש בקווים את
העמודים הנבחרים. בפינה
אחת הוא כותב: 'התחילי
פה'. ליד קטע מסוים הוא
מציין: 'בכי'. במקום אחר:
'הקשיבי לחזן'. ואמא הלכה
לבית הכנסת, כשהיא בטוחה
שלא תזיל דמעות לשווא,

אלא רק במקומות הנכונים. בראותה את 'בכי' מתקרב, היא הייתה מתחילה להזיל
דמעות קדושות, כמו שאר הנשים שיהלומים זעירים ניגרו, טיפה אחר טיפה, כשהם
מתגלגלים על העמודים [...] אבא – כולו בלבן נראה כנביא אליהו [...] הוא בכה בשקט
ובמקומות הנכונים [...] לפעמים פנה לשכניו וביקש 'שקט' בעת התפילה או קמצוץ של
טבק. אין בפי מלים לתאר את שעות תפילת הערב. באותה שעה, נדמה היה כי בית הכנסת
היה מלא בקדושים [...] לחישות קולותיהם מתגנבות לתיבה, שדלתותיה הקטנות לעתים
גלויות, לעתים חבויות. אני נחנק. איני זע.⁴⁵

44. "הרב נמצא בדרגה הגבוהה ביותר של מושלמות לה מוסיפה הטלית – בגאומטריה הרחבה והמוקפדת שלה, עם הפסים
ולובנה הבוהק – איכות מרשימה ומונומנטלית [...] התפילין הצמודות למצה ולזרוע ברצועות עור, לא רק שאינם מסיטים
את תשומת-לבנו, אלא מהווים חלק אינטגרלי מרצינות השלם. ההופעה הכללית ולא הפרטים היא זו השובה את לבנו." –
J. Cassou, *Chagall*, trans. A. Jaffa, New York 1965, pp. 66-67.

45. שאגאל (לעיל הערה 11), עמ' 44-43.

סיכום

המאמר מתאר "מניין" יהודים רב-גוני מתוך הגלריה הענפה והאותנטית של מארק שאגאל, הצייר היהודי הגדול בכל הזמנים. האמן פורש מניפה צבעונית, המתעדת את הטיפוסים השונים ב'שטעטל' היהודית על מקצועותיהם, אורחות חייהם, מצבם הכלכלי, החברתי והקיומי מתוך זכרונותיו המהווים את מעיין יצירתו.

בשונה מהגישה הציורית המקובלת המתייחסת ליהודים מזווית פולקלוריסטית – שואף שאגאל לתת ביטוי לרוח ולגורל היהודיים של עם התנ"ך הנושא על גבו מורשת עתיקת יומין. זאת הוא עושה מתוך ראייה נוסטלגית בעזרת מכחול הקסם שלו – בהמציאו שפה אמנותית חדשה אשר באמצעותה הוא מנציח את היהודי מתוך היכרות אינטימית עמו כבן לאותו עם. כל דמות מתוך המקבץ, בצד היותה אישית-פרטית וחוליה בפסיפס כולו, היא גם דמות ארכיטיפית יהודית שאינה סטראוטיפית. אין ספק כי למרקם היהודי המוגש למתבונן יש אף היבט אוניברסלי כיוון שעם נושאים כגון מלחמה, גירוש, געגועים, סבל, כאב וצער מזדהה כל בן אנוש באשר הוא. מניין יהודי שאגאלי זה, אשר בדומה לנופיו הראליסטים והסימבוליים עוצב על בסיס שורשי דתו ותרבותו יוצר תמהיל של מציאות ופנטסיה, המורכב מעיוותים של צבע, מחוסר פרופורציה וממיקומן של הדמויות בחללים בלתי צפויים. שפה "שאגאלית" זו בעלת היסודות האוטוביוגרפיים מתאפשרת גם הודות לאופן שבו שוזר האמן את הסגנונות המודרניים עם סגנונו האישי, השנון, ההומוריסטי, המפוכח והנוסטלגי-פיוטי. אם כן, מקבץ יהודים זה מייצג את גאונותו של הצייר, החושף את מהות הגורל היהודי דווקא בהפנותו את גבו לסגנון הפיגורטיבי המדויק ובפנייתו אל אמצעי עיוות המשתנים מציור לציור. וכך אם היה זה על גדות נהר הדווינה, הסיין או ההדסון, מציפים את בדיו חיים יהודיים תוססים שהתוודע אליהם בתחנות חייו השונות.

